

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268822>
 УДК 930.2:94(477.74-25)"1830/1840"

MEMORIES OF ODESA IN THE 30s OF THE 19th CENTURY: IN FOCUS BETWEEN THE "VORONTSOV ERA" AND ONE YEAR

Vadym Khmarskyi

Doctor of Science (History),
 Professor
 Odesa I. I. Mechnikov
 National University
 2, Dvoryanska str.,
 Odesa, 65082, Ukraine
 ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-8140-639X>
 E-mail: khmarskyi@ukr.net

Citation: Khmarskyi, V. (2022). Memories of Odesa in the 30s of the 19th century: in focus between the "Vorontsov era" and one year. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, pp. 47-55.

Submitted: 30.11.2022

Annotation

The modern understanding of the history of Southern Ukraine during the imperial period involves taking into account the "decolonization" discourse. Odesa deserves special attention as an administrative, economic and cultural center of the region. In order to achieve it is necessary to rethink the already existing and published historical sources – acts and narrative sources, as well as to search, find and study new materials. The "deciphering" of the diary of the famous Odesa historian Apollon Skalkovskiy for 1835 was recently completed. To determine the value of the information given in it, it is necessary to compare it with other sources of personal origin. Therefore, the purpose of this article is to compare a set of memoirs and autobiographies covering both 1835 and 1830s altogether.

According to our calculations, almost a quarter of a hundred memoirs tell about the "Vorontsov period" (mid of 1820s – mid of 1840s). However, if we narrow the focus to the 1830s, then less than 15 works remain (S. Borynevych, M. Veselovskiy, P. Weinberg, O. Havrylenko, M. Dievskiy, P. Morozov, M. Murzakevych, A. Fadeev, O. Chyzhevych, Y. Shershenevych, M. Shcherbynin). Obviously, the picture changes significantly if we are talking about only one year 1835 in particular.

The review of the above-mentioned narratives was carried out through the general characteristics of each of them according to the following parameters: author (attribution, scale of personality), genre (memoir, autobiography), specific weight of the "Odesa" fragment, duration of time the author was staying in the city, and in particular in 1835, chronological distance (from the events to the writing of the text), archeographic actualization (compiler, format) and focus (overall picture, details, etc.). Reviewing memoir literature on the history of Odesa in the 1830s we should note that memories actually dominate over autobiographies, although some of the former approach the latter in terms of their architectonics. Sources of personal origin have absolute value due to the very fact of their existence. However, in this context,

they are not equal. The autobiography of M. Murzakevych claims a special place due to the authorship of the professor-historian and the large amount of the text. However, the year 1835 is represented poorly.

The author concentrates on his travels and writing his works, leaving the city in the background. The narratives of S. Borynevych and P. Morozov could claim the place of primary source. But their texts are scattered in as many as five publications. The imperfection of Borynevych's narrative, which was not previously distinguished by his intellectual achievements or a high educational level, is the chronological distance from the time he wrote about and the small volume of the source. Morozov's narratives are either too general (about the holidays), or focused on one character (about M. Magnytskiy's life challenges not in Odesa), or have contradictory content of fragments (about M. Magnytskiy's time in Odesa during P. Blaramberg's lifetime). The narratives of A. Fadeev, O. Chyzhevych and M. Shcherbynin are also of high value. Their peculiarity is the presence of assessments of Odesa society in general. However, A. Fadeev spent not much time in the city, O. Chyzhevych physically began the story too late, and M. Shcherbynin paid a little attention to the 1830s in order to find any special information or emphasis on the year of 1835. The rest of the narratives can give only specific details about specific fragments of the decade and almost nothing about the focus on that single year. However, despite the listed "flaws", the memoirs of the named authors are a unique source from the history of the specified time - the "golden middle" of "Vorontsov" Odesa, because they were

written by local residents who spent years here and saw the city from the inside. With complexed consideration, they can provide both important information and excellent characteristics of the period. But it is also obvious that the picture will not be complete if the memoir literature is not compared with the travel notes of the city guests, diaries, epistolary, namely other sources of personal origin.

Key words: memoirs, autobiography, diary of A. Skalkovskyi, year of 1835, informative value.

СПОГАДИ ПРО ОДЕСУ 30-Х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ: У ФОКУСІ МІЖ «ВОРОНЦОВСЬКОЮ ДОБОЮ» ТА ОДНИМ РОКОМ

Вадим Хмарський

Доктор історичних наук,
професор
Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова
Вул. Дворянська, 2,
м. Одеса, 65082, Україна
ORCID: [https://
orcid.org/0000-0002-8140-639X](https://orcid.org/0000-0002-8140-639X)
E-mail: khmarskyi@ukr.net

Цитування: Хмарський В.
Спогади про одесу 30-х років
ХІХ століття: у фокусі між
«Воронцовською добою»
та одним роком. *Чорноморська
минушина*: записки
Відділу історії козацтва на півдні
України: зб. наук. праць
/ за ред. В. А. Смоля. Одеса :
ФОП Бондаренко М., 2022.
Вип. 17. С. 47-55.

Отримано: 30.11.2022

Анотація

Завершення «дешифрування» щоденника відомого одеського історика Аполлона Скальковського за 1835 рік поставило питання про зіставлення наведеної у ньому інформації з іншими джерелами особового походження. Тому метою даної статті є виявлення комплексу мемуарів та автобіографій, що охоплюють як 1835 рік, так і 30-ті роки у цілому. Підраховано, що зазначеного десятиліття торкаються 15 творів, а року – шість. Як за обсягом, так і за змістом першорядне значення мають автобіографія М. Мурзакевича, наративи С. Бориневича та П. Морозова. Також містять багато цінної інформації автобіографія А. Фадєєва, спогади О. Чижевича та М. Щербініна. Проте очевидним є те, що мемуарна література має розглядатись у комплексі з іншими джерелами особового походження – подорожніми нотатками гостей міста, щоденниками, епістолярією тощо.

Ключові слова: мемуари, автобіографія, щоденник А. Скальковського, 1835 рік, інформативна цінність.

Вітчизняна історіографія разом з усім українським суспільством в умовах агресивної експансіоністської політики Російської Федерації та широкомасштабної війни проти України отримали колосальний імпульс для переосмислення свого минулого. Історія українського Причорномор'я активно переглядається і дискутується як щодо домодерної (до кінця ХVІІІ ст.), так і модерної доби. Останню можна уявити як послідовний ланцюг трьох періодів – імперського, радянського та сучасного. Своєрідним наріжним каменем у регіоні в імперський період було місто Одеса – його економічний, культурний та адміністративний центр. На наш погляд, у цивілізаційному сенсі тут відбувались два потужних, інколи суперечливих, процеси. З одного боку – інкорпорація новоприєднаного краю адміністративними засобами, що продукувались у столицях імперії, а з другого – проникнення європейської модерності, що було об'єктивним процесом тодішнього формату глобалізації. Отже, для подальшого осягнення історії краю та його епіцентру в імперський період необхідна нова його інтерпретація (зокрема за допомогою «деколонізаційного» дискурсу), що неможлива як без переосмислення вже наявних і опублікованих історичних джерел – актових та нарративних, так і актуалізації нових матеріалів.

Серед джерел особового походження – життєписи, автобіографії, мемуари, подорожні нотатки, щоденники, епістолярія – унікальним історичним джерелом з історії Одеси «воронцовської доби», тобто двадцятиліття з середини 20-х і до середини 40-х років, коли Михайло Воронцов перебував у місті як новоросійський і бессарабський генерал-губернатор, є щоденник відомого одеського історика XIX ст. Аполлона Скальковського. Це історичне джерело було недостатньо залучене до наукового обігу – переважно через зберігання у Петербурзі та, головне, надзвичайно нерозбірливий почерк. Нині можна констатувати, що завдяки сприянню «Солідарної стипендії, спонсорованої Інститутом гуманітарних наук» (Institut für die Wissenschaften vom Menschen, IWM) (Відень) [23] завершена робота з підготовки до публікації цього щоденника за 1835 рік. Раніше вже ставилось завдання визначити місце щоденника А. Скальковського серед джерел особового походження, що стосуються історії Одеси. Виявилось, що переважно більшість з них складають мемуари та автобіографії [18]. Тому *метою даної статті* є визначення цінності наведеної у них інформації задля зіставлення її з інформацією, наявною у щоденнику за 1835 рік (охоплюючи кілька суміжних років можна говорити і про ширший контекст, тобто ціле десятиліття – 30-ті роки XIX ст.).

Фронтальний огляд наративів з історії Одеси за допомогою, наприклад, такого фундаментального серійного бібліографічного видання як «Історія дореволюційної Росії у щоденниках і спогадах», зокрема двох частин його другого тому (1977-1978), присвяченого 1801-1856 рр., дає підстави стверджувати про задовільне, на перший погляд, насичення наративними джерелами історії 30-х років. Адже, за нашими підрахунками, про «воронцовську добу» розповідають ледве не чверть сотні спогадів [18]. Втім якщо звузити фокус до 30-х років, то лишається 15 творів. Очевидно, що картина значно зміниться, якщо мова йтиме лише про один рік, зокрема 1835-й.

Оприлюднення згаданих вище джерел особового походження розтягнулось на понад шість десятиліть «довгого XIX століття». Першим таким наративом можна визнати розповідь інтелектуала Павла Морозова про духовне життя одеситів наприкінці 20-х – на початку 30-х рр., опубліковану 1834 р. в альманасі «Подарунок неможливим» [12]. Наступну публікацію – спогад аноніма про візит імператора до міста у 1837 р., що стало окремим виданням, фіксуємо у 1848 р. [4]. Черговий твір з'явився друком лише через 20 років у журналі для духовенства «Мандрівник» – спогади Михайла Дієвського про свого батька-протоієрея [6]. У 70-ті рр. можна спостерігати відносно археографічне поживлення – протягом одного року друком вийшли три джерела – у історико-літературному журналі «Російській архів» (Павло Морозов – двічі [11; 12], Михайло Щербинін [22]). Наступного десятиліття побачив світ лише один наратив – в історичному журналі «Російська старовина» (історик Микола Мурзакевич [13]). Справжній археографічний прорив відбувся у 90-ті роки – дев'ять текстів. Насамперед мова йде про збірку спогадів «З минулого Одеси», упорядником якої став представник знакової для міста родини Людвіг Дерібас, редагували її Анатолій Єгоров, Олександр Кирпичников та Володимир Яковлев (два останніх – університетські професори), а спонсором був знаменитий міський голова Григорій Маразлі. З 19 уміщених там текстів, загальним обсягом 14 авторських аркушів (один такий аркуш – 40 тис друкарських знаків, тобто літер, розділових знаків та пробілів між ними) шість торкалися 30-х років (Самуїл Бориневич – двічі [1; 2], Матфей Веселовський [7], Олександра Гавриленко [14], Осип Чижевич [19], Йосип Шершеневич [20]), ще два – у журналах «Російській архів» (Андрій Фадєєв [17]) та «Російська школа» (Петро Вейнберг [3]). Після цього настає вакуум – не зафіксовано жодного виданого мемуарного твору з історії Одеси 30-х років XIX ст.

Огляд названих вище наративів здійснимо через загальну характеристику кожного (за абеткою) за такими параметрами: автор (атрибуція, масштаб особистості), різновид (мемуари, автобіографія), питома вага «одеського» фрагмента в обсязі всього твору, тривалість перебування автора у місті і зокрема у 1835 р., хронологічна дистанція (від подій

і до написання тексту), археографічна актуалізація (упорядник, формат) та фокус (загальна картина, деталі чи змішаний варіант).

Самуїл Бориневич (1810-?) переїхав до міста у 1831 р. Пересічний городянин став батьком відомого земського статистика Антона Бориневича (1855-1946) [9]. Саме останній відредагував два невеличкі (0,2 та 0,25 авт. арк.) спогади свого 84-річного батька і подав їх до збірки «З минулого Одеси». В одному творі розповідається про зовнішній вигляд міста у першій половині десятиліття, а у другому містяться три розповіді про одесита П. Разумовського та деталі про церковне та театральне життя міста.

В Одесі у родині нотаря народився Петро Вейнберг (1831-1908). У п'ять років його віддали навчатись до пансіону В. Золотова, потім він перейшов до гімназії при Рішельєвському лицейі, а після цього продовжив навчання у самому лицейі. У 1850 р. перевівся до Харківського університету, згодом опинився у Петербурзі. Був відомим перекладачем світової літературної класики, викладав історію російської літератури у різноманітних закладах, був помітним громадським діячем помірковано ліберального спрямування [24]. Саме про здобуття початкової та середньої освіти він згадує у своїх спогадах через понад півстоліття.

Протоіерей Матвій Веселовський у своїх спогадах хоч і стверджує, що нижня межа його пам'яті сягає лише 1841 р., але таки наводить коротенький спогад «Про чуму 1838 р.» – всього на одну сторінку. Ще один протоіерей Ілля Дієвський (~1801-1849), який був ще й мандрівним істориком та археологом став у центрі спогадів свого сина Михайла (?-1893).

Випускник Московського шляхетного університетського пансіону, пензенський поміщик Павло Морозов (1808-1881) переїхав до Одеси у 1824 р. і розпочав кар'єру у канцелярії генерал-губернатора. Він брав активну участь в інтелектуальному житті міста – співробітничав як автор і один з редакторів у газеті «Одеський вісник» (з 1827 р.), заснованому у 1828 р. Товаристві сільського господарства Південної Росії (редактор його «Листків»), редагував і видавав довідниковий «Новоросійський календар» (1831-1837), а також два випуски історико-літературного «Одеського альманаху» (1831-1832). Саме йому належить перший, по суті, твір з історії міста – «Історичний погляд на Одесу» (1831). Саме його невеличкі (0,2 авт. арк.) загальні спостереження про святкування Різдва Христового та Нового року у місті можна віднести до початку десятиліття. У 1837 р. П. Морозов через господарські справи виїхав з міста до свого поміщицького маєтку і різко відійшов від всієї попередньої діяльності. Згодом у журналі «Російський архів» та окремими відбитками вийшли його спогади «Моє знайомство з М.Л. Магницьким» (1875) та «З одеських спогадів» (1877). Перший і переважна більшість другого значною мірою присвячені названій персоні, але є розповіді про археолога П. Бларамберга та публіциста О. Стурдзу. Обсяг текстів відповідно 0,75 та 0,5 авт. арк. Оскільки М. Магницький приїхав до міста у 1834 р., то описувані події, могли відбуватись лише з грудня 1834 до середини літа 1837 рр.

У 1830 р. приїхав до Одеси випускник Московського університету Микола Мурзакевич (1806-1883). З наступного року він почав працювати у Рішельєвському лицейі, ставши ад'юнктом (1837), а потім і професором (1839) кафедри російської історії. Тобто 30-ті роки були для нього стартовими у місті й успішними у кар'єрі. Поступово він став помітним істориком, археологом та археографом. Особливо цьому сприяло Одеське товариство історії і старожитностей, засноване 1839 р. Він був там до самої смерті ключовою особою – один із його фундаторів, секретар та віце-президент. Тому не дивно, що його постать привертала увагу наукової громадськості. Коли редактор журналу «Російська старовина» Михайло Семевський одержав від небожа М. Мурзакевича особисті матеріали покійного, то вирішив їх оприлюднити. Він звернувся до князя Василя Дабіжи (1823-1902), який деякий час жив в Одесі, а на той час працював у Києві чиновником в освітній сфері, особисто знав і товаришував з М. Мурзакевичем, з проханням розглянути ці папери. В. Дабіжа відібрав з усіх матеріалів автобіографічні записки. Видання було здійснене як на сторінках названого журналу (1887-1889), так і окремою книжкою (1889). Упорядник дав тексту подвійну назву – на титулі «Автобіографія», а у самому тексті – «Записки». Твір охоплює 44 роки життя

М. Мурзакевича і завершується описом подій перед призначенням його директором Рішельєвського ліцею (1806-1852). Весь текст має понад 10 авт. арк., а 30-м рокам присвячено понад третину обсягу – 4 авт. арк. Джерело є вельми інформативним, містить як численні дані та думки з історії закладу освіти, його керівників і викладачів, так і всього міста.

Державний діяч Андрій Михайлович Фадєєв (1789-1867) на початку кар'єри працював чиновником щодо упорядкування життя іноземних поселенців у Катеринославі (1817-1834), а у 1834-1837 рр. був управляючим конторою іноземних поселенців в Одесі. Згодом він став саратовським губернатором, займав значні чиновницькі посади. Серед його онуків письменниця Олена Блаватська, державний діяч Сергій Вітте. А. Фадєєв залишив вельми розлого автобіографію, що була опублікована (з деякими вилученнями) 1891 р. у журналі «Російський архів», а через шість років надрукована в Одесі цілком і окремою книжкою у двох частинах (455 сторінок). Виданням нарративу займалась молодша дочка автора – Надія, яка підготувала передмову, примітки, післямову та додатки. Обсяг спогадів – понад 25 авт. арк., але на «одеський» фрагмент припадає лише вісім сторінок (0,5 авт. арк.). У 2017 р. спогади А. Фадєєва були перевидані [17]. Вони містять не лише деталі його особистого життя, але загальну оцінку одеського суспільства.

Син поміщика і випускник Рішельєвського ліцея Осип Осипович Чижевич (1826-1898) був відомим одеським громадським діячем та мемуаристом. Так, у 1890 р. друком вийшли його «Тираспольські поміщики тридцять років тому. Щоденник депутата від дворян Херсонської губернії, Тираспольського повіту, по справі про звільнення селян від кріпосної залежності», а 1897 р. – «Записки одеського мисливця» [25]. Його спогади «Місто Одеса і одеське суспільство. Спомини одеського старожила» відкривають згадану археографічну збірку 1894 р. і є самими великими за обсягом, займаючи ледве не чверть усієї книжки. Вони охоплюють опис життя Одеси за сорокалітній період – з 1837 по 1877 рр., де він послідовно розповідає про навчання у Рішельєвському ліцеї, вигляд міста – вулиці, заклади різноманітні події, пригоди та широке коло осіб. Час від часу він говорить про добу М. Воронцова як окремий період в історії міста і, за нашими приблизними підрахунками, приділяє тому часу не менше третини тексту, що уміщується в один авторський аркуш. Доводиться лише пошкодувати, що автор був надто юним, щоб розпочати свої спогади раніше, адже захопив лише кілька років з цілого десятиліття.

Йосип Григорович Шершеневич (1819-1894) народився в Одесі, був випускником Рішельєвського ліцею (1836), а також, з наступного року, викладачем названого закладу. Після певної перерви – з 1863 р. професор і директор Рішельєвської гімназії, а з 1872 р. – пенсіонер і активний учасник Одеського товариства історії і старожитностей [15]. На 1894 р. – у 75-літньому віці умістив у названій збірці спогади «Із пам'яті одеського старожила». На жаль, з п'яти фрагментів 30-х років торкається безпосередньо один (0,2 авт. арк.) – де розповідається про попечителя одеської навчальної округи Д. Княжевича під час його перебування в Одесі (1837-1844).

До кола наближених до М. Воронцова персон належав Михайло Павлович Щербинін (1807-1881), який 30 перших років своєї кар'єри (1826-1856) був не лише чиновником канцелярії генерал-губернатора, а й одним з його особистих секретарів [26]. Він відомий не лише спогадами про М. Воронцова, надрукованими через 20 років після смерті князя (1876 р.), але і його життєписом, опублікованим майже одразу після смерті (1857-1858). Незважаючи на солідний обсяг нарративу (354 сторінки і 21 розділ), лише три розділи з них були «одеськими» і всього один присвячений 30-м рокам – обсяг одного авторського аркуша.

Візиту імператора Миколи I до міста присвячено два невеличких спогади – аноніма (0,2 авт. арк.) та дружини тодішнього старшого ад'ютанта в канцелярії генерал-губернатора Дмитра Гавриленка Олександрі (?-1903), випускниці Смольного інституту 1833 р. (0,25 авт. арк.), членкині Одеського жіночого благодійного товариства, яку дружина

імператора знала особисто. Останній наратив до друку підготував один із редакторів згаданої збірки А. Єгоров.

Отже, серед авторів наративів бачимо найбільше представників з освіченого чинівницького оточення М. Воронцова (Щербинін, Морозов, Фадєєв, Гавриленко), представників освітянської (професори Вейнберг, Мурзакевич, Шершеневич) чи священницької корпорації (протоієрей Веселовський, Дієвський), а також громадського діяча (Чижевич) та пересічного одесита (Бориневич).

За кодуванням інформації у тексті наративи можна поділити на три групи. Переважно більшість з них складають мемуари, тобто тексти написані згодом з нагоди якоїсь певної історичної події (Веселовський, Гавриленко, Морозов про святкування, анонім), на задку про певну особу (Дієвський, Морозов, Шершеневич, Щербинін) або торкаються певного періоду власного життя (Бориневич, Вейнберг, Мурзакевич, Чижевич). Остання група наближається до автобіографій, тобто творів спеціально підготовлених для розповіді про своє особисте життя на тлі епохи. Таких наративів у «чистому» вигляді налічуємо два (Мурзакевич, Фадєєв). Саме ці твори є найбільшими за обсягом. Втім, вельми важливо, яку питому вагу посідає у цих творах оповідь про Одесу 30-х років.

За питоною вагою «одеського» сюжету у авторів їхні твори можна поділити на ті, в яких йдеться виключно про 30-ті роки (або події одного року у межах десятиліття) (Бориневич, Гавриленко, Морозов, анонім) та ті, що містять «одеські» 30-ті рр. лише як фрагмент цілого твору (Вейнберг, Веселовський, Дієвський, Мурзакевич, Фадєєв, Чижевич, Шершеневич, Щербинін).

За протяжністю описаних подій наративи можна поділити на такі, що: 1) охоплюють все десятиліття цілковито (Бориневич, Мурзакевич, Щербинін); 2) охоплюють лише частину десятиліття – рік або кілька років на його початку (Морозов/свята), у середині (Морозов/Магницький, Фадєєв) чи заключній частині (Вейнберг, Веселовський, Гавриленко, Чижевич, Шершеневич, анонім). Отже, шість наративів «покривають» 1835 рік.

За хронологічною дистанцією – від подій до написання тексту – наративи можна поділити на три групи. До першої віднесемо ті, що написані «по гарячих слідах» (Морозов/свята, анонім). До другої – написані через кілька десятиліть від описаних подій (Морозов, Мурзакевич, Фадєєв, Щербинін), а до третьої – написані через понад півстоліття від описаних подій (Бориневич, Вейнберг, Веселовський, Гавриленко, Чижевич, Шершеневич).

За обсягом фрагментів, присвячених Одесі 30-х років наративи можна поділити на три категорії: незначні – від однієї сторінки до 0,3 авт. арк. (Бориневич, Веселовський, Гавриленко, Дієвський, Морозов/свята, Шершеневич, анонім), середні – від 0,5 до одного авторського аркуша (Вейнберг, Фадєєв, Морозов, Чижевич, Щербинін) та значні – Мурзакевич (4 авт. арк.). За контентом та фокусом твори можна поділити на такі, що 1) сфокусовані лише на окремих об'єктах – персони (Бориневич, Дієвський, Морозов, Шершеневич), установи (Бориневич, Вейнберг) чи події (Веселовський, Гавриленко, анонім) та 2) містять ширшу картину цілої «воронцовської» Одеси (Бориневич, Морозов/свята, Мурзакевич, Фадєєв, Чижевич).

Отже, оглядаючи мемуарну літературу (15 наративів) з історії Одеси 30-х років XIX ст. зазначимо, що власне спогади домінують над автобіографіями, хоч деякі з перших за своєю архітектонікою наближаються до других. За всієї абсолютної цінності, вже фактом своєї наявності, ці джерела особового походження у визначеному нами контексті нерівнозначні. На особливе місце претендує автобіографія М. Мурзакевича з огляду на авторство професора-історика та солідний обсяг тексту. Втім 1835 рік представлений у нього вельми скромно, де автор зосереджується на своїх подорожах та написанні своїх творів, залишаючи місто на другому плані. На місце першорядного джерела могли би претендувати наративи С. Бориневича та П. Морозова, але тексти обох розпорошені по п'ятьох публікаціях. Недоліком наратива Бориневича, який не відзначився раніше інтелектуальним доробком чи високим освітнім рівнем, є хронологічна віддаленість від часу про який він писав та невеликий обсяг джерела. Наративи Морозова мають такі

особливості, що або надто узагальнюючі (про свята), або сконцентровані на одному персонажі (про життєві колізії М. Магницького не в Одесі), або мають суперечливий зміст фрагментів (про перебування М. Магницького в Одесі за життя П. Бларамберга). Високу цінність мають також наративи А. Фадєєва, О. Чижевича та М. Щербиніна, особливо через наявність оцінок одеського суспільства загального плану. Втім А. Фадєєв надто мало пробує у місті, О. Чижевич фізично надто пізно розпочинає оповідь, а М. Щербинін надто мало приділяє уваги 30-м рокам, щоб знайти особливу інформацію чи акцент на 1835 рік. Решта наративів можуть дати лише деякі деталі щодо окремих фрагментів у десятилітті і майже нічого щодо фокуса на один рік. Сумарний обсяг всіх 15 наративів з історії Одеси 30-х років XIX ст. не перевищує 10 авт. арк. У той час щоденник А. Скальковського лише за один 1835 рік сягає 6 авторських аркушів. Втім, незважаючи на перелічені «хиби» спогади зазначених авторів є непересічним джерелом з історії зазначеного часу – «золотої середини» «воронцовської» Одеси, адже написали їх місцеві мешканці, що провели тут не один рік і бачили місто із середини. При комплексному розгляді вони можуть дати як важливу інформацію, так і чудові характеристики періоду. Але очевидним є і те, що комплекс цей не буде повним, якщо не співставляти мемуарну літературу з подорожніми нотатками гостей міста, щоденниками, епістолярією, тобто іншими джерелами особового походження.

Джерела та література:

1. Бориневич С. Еще два слова об Одессе в 30-х годах. *Из прошлого Одессы. Сборник статей.* Одесса, 1894. С. 96-103.
2. Бориневич С. Кое-что о старой Одессе в 30-х годах. *Из прошлого Одессы. Сборник статей.* Одесса, 1894. С. 324-329.
3. Вейнберг П. Из моих школьных воспоминаний. *Русская школа.* 1890. Т. 2. № 8. С. 32-49.
4. Воспоминание праздника в Одессе 6 сентября 1837 г. Одесса: лит. Д. Кленова, 1848. 4 с.
5. Воспоминания Андрея Михайловича Фадеева : 1790-1867 гг. : в 2 ч. Одесса : тип. Южно-русского о-ва печатного дела, 1897. С.109-116.
6. Воспоминания о протоиерее Илии Федоровиче Дневском [1801-1849]. *Странник.* 1868. Т. 3, № 9, с. 109-133; 1869. Т. 4. № 12. С. 110-116.
7. Воспоминания протоиерея Матфея Веселовского. *Из прошлого Одессы. Сборник статей.* Одесса, 1894. С. 130-135.
8. Григор'єва Т. Ф., Сторінки життя і діяльності М. Мурзакевича. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти:* Зб. статей. К., 1996. Вип.1. С.31-57.
9. Ісаєва О. І. Одесити А. О. Скальковський та А. С. Бориневич: лідери вітчизняної статистичної науки XIX ст. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки.* 2018. Вип. 26–27. С.73-82.
10. Из одесских воспоминаний П.Т. Морозова. *Русский архив.* 1877. Кн. 3, № 11. С. 324-330.
11. Морозов П. Мое знакомство с М.Л.Магницким. *Русский архив.* 1875. Кн.3, № 10. С. 241-250.
12. Морозов П. Праздники Рождества Христова и Новый год в Одессе / Подарок бедным *Альманах на 1834 год, изданный Новороссийским женским обществом призрения бедных.* Одесса: печатано в Городской типографии, 1834.
13. Н.Н. Мурзакевич. Автобиография / Примечания и биографический очерк В. Д. Дабига. СПб: типография В.С. Балашова, 1889. 233 с.
14. Рассказ о пребывании в Одессе царской фамилии в 1837 году, записанный со слов старожилки. *Из прошлого Одессы. Сборник статей.* Одесса, 1894.
15. Смышляева В. П. Российские филологи-классики XIX века: «германовское» направление. СПб., 2015. С. 496-497.
16. Тюстин А.В. На службе у светлейшего князя Воронцова. URL: <http://www.penzahroniki.ru/index.php/publikatsii/108-tyustin-a-v/1127-na-sluzhbe-u-svetlejshego-kyazyava-vorontsova> (дата звернення 01.11.2022).

17. Фадеев А. М. Воспоминания. 1790–1867 / вступ. ст. С. А. Экштута, примеч., указ. В. Е. Климанова. М. : Кучково поле; Аудит недропользования и консалтинг, 2017. 576 с.
18. Хмарський В. Перспективи актуалізації джерел особового походження з історії Одеси «воронцовської доби». *Старожитності Лукомор'я*. 2022. № 3(12). Травень – червень. С. 17-25.
19. Чижевич О. Город Одесса и одесское общество. Воспоминания одесского старожила. *Из прошлого Одессы. Сборник статей*. Одесса. 1894. С. 1-95.
20. Шершеневич Й. Из памяти одесского старожила. *Из прошлого Одессы. Сборник статей*. Одесса, 1894. С. 262-293.
21. Щербинин М. Биография фельдмаршала князя Михаила Семеновича Воронцова. СПб, 1858.
22. Щербинин М.П. Воспоминания. Изд. 2-е. СПб., тип. А. Круг, 1877. 31 с.
23. Vadym Khmarskyi. Fellowship. URL: <https://www.iwm.at/fellow/vadym-khmarskyi> (дата звернення 01.11.2022).
24. Веїнберг Петр. URL: http://az.lib.ru/w/wejnberg_p_i/text_0140.shtml (дата звернення 01.11.2022).
25. Чижевич Осип. URL: <http://sergekot.com/chizhevich-osip-osipovich/> (дата звернення 01.11.2022).
26. Гавриленко Дмитро. URL: <https://forum.vgd.ru/post/1175/86663/p2520479.htm> (дата звернення 01.11.2022).

References:

1. Borinevich, S. (1894) Eshche dva slova ob Odesse v 30-kh godakh. *Iz proshlogo Odessy. Sbornik statey*. Odessa, s. 96-103. [in Russian].
2. Borinevich, S. (1894) Koye-chno o staroy Odesse v 30-kh godakh. *Iz proshlogo Odessy. Sbornik statey*. Odessa, s.324-329. [in Russian].
3. Veynberg, P. (1890) Iz moikh shkol'nykh vospominaniy. *Russkaya shkola*. T. 2, № 8, s. 32-49. [in Russian].
4. Vospominaniye prazdnika v Odesse 6 sentyabrya 1837 g. (1848). Odessa: lit. D. Klenova, 4 s. [in Russian].
5. *Vospominaniya Andreya Mikhaylovicha Fadeyeva : 1790-1867 gg. : v 2 ch.* (1897) Odessa: tip. Yuzhno-russkogo o-va pechatnogo dela, s.109-116. [in Russian].
6. Vospominaniya o protoiyereye Ilii Fedoroviche Diyevskom [1801-1849]. *Strannik*. 1868. T. 3, № 9, s. 109-133; 1869. T. 4, № 12. S. 110-116. [in Russian].
7. Vospominaniya protoiyereya Matfeya Veselovskogo (1894). *Iz proshlogo Odessy. Sbornik statey*. Odessa, s. 130-135. [in Russian].
8. Hryhor'yeva, T. F., Storinky zhyttya i diyal'nosti M. Murzakevycha. *Istoriya Ukrainy: Malovidomi imena, podiyy, fakty*: Zb. st. K., 1996. Vyp. 1. S. 31-57. [in Ukrainian].
9. Isayeva, O. I. (2018) Odesyty A. O. Skal'kovs'kyy ta A. S. Borynevych: liders vitchyznyanoi statystychnoyi nauky XIX st. *Doslidzhennya z istoriyi i filosofiyi nauky i tekhniki*. Vol. 26-27, s. 73-82. [in Ukrainian].
10. Iz odesskikh vospominaniy P.T. Morozova (1877). *Russkiy arkhiv*, kn. 3, № 11, s. 324-330. [in Russian].
11. Morozov, P. Moye znakomstvo s M. L. Magnitskim (1875). *Russkiy arkhiv*, kn.3, № 10, s.241-250. [in Russian].
12. Morozov P. Prazdniki Rozhdestva Khristova i Novyy god v Odesse (1834). *Podarok bednym Al'manakh na 1834 god, izdannyy Novorossiyskim zhenskim obshchestvom prizreniya bednykh*. Odessa: pechatano v Gorodskoy tipografii. [in Russian].
13. Murzakevich, N. N. (1889) *Avtobiografiya. Primechaniya i biograficheskiy ocherk V.D. Dabizha*. SPb: tipografiya V.S. Balashova, 233 s. [in Russian].
14. Rasskaz o prebyvanii v Odesse tsarskoy familii v 1837 godu, zapisanny so slov starozhilki (1894). *Iz proshlogo Odessy. Sbornik statey*. Odessa. [in Russian].
15. Smyshlyayeva, V. P. (2015) *Rossiyskiye filologi-klassiki XIX veka: «germanovskoye» napravleniye*. SPb., s. 496-497. [in Russian].
16. Tyustin, A. V. Na sluzhbe u svetleyshego knyazya Vorontsova. URL: <http://www.penzahroniki.ru/index.php/publikatsii/108-tyustin-a-v/1127-na-sluzhbe-u-svetleyshego-knyazya-vorontsova> (Accessed 01 November 2022). [in Russian].

17. Fadeyev, A. M. (2017) *Vospominaniya. 1790–1867* / vstup. st. S. A. Ekshtuta, primech., ukaz. V. E. Klimanova. M. : Kuchkovo pole ; Audit nedropol'zovaniya i konsalting, 576 s. [in Russian].
18. Khmars'kyi, V. (2022) Perspektyvy aktualizatsiyi dzherel osobovoho pokhodzhennya z istoriyi Odesy «vorontsovs'koyi doby». *Starozhytnosti Lukomor'ya*. № 3 (12), traven' - cherven', s. 17-25. [in Ukrainian].
19. Chizhevich, O. (1894) Gorod Odessa i odesskoye obshchestvo. Vospominaniya odesskogo starozhila. *Iz proshlogo Odessy*. Sbornik statey. Odessa, s. 1-95. [in Russian].
20. Shershenevich, Y. (1894) Iz pamyati odesskogo starozhila. *Iz proshlogo Odessy. Sbornik statey*. Odessa, s. 262-293. [in Russian].
21. Shcherbinin, M. (1858) *Biografiya fel'dmarshala knyazya Mikhaila Semenovicha Vorontsova*. SPb. [in Russian].
22. Shcherbinin, M.P. (1877) *Vospominaniya*. Izd. 2-e. Spb., tip. A. Krug. 31 s. [in Russian].
23. Vadym Khmarskyi. Fellowship. URL: <https://www.iwm.at/fellow/vadym-khmarskyi> (Accessed 01 November 2022). [in English].
24. Vejnberg Petr. URL: http://az.lib.ru/w/wejnberg_p_i/text_0140.shtml (Accessed 01 November 2022). [in Russian].
25. Chyjevych Osyp. URL: <http://sergekot.com/chizhevich-osip-osipovich/> (Accessed 01 November 2022). [in Russian].
26. Gavrylenko Dmytro. URL: <https://forum.vgd.ru/post/1175/86663/p2520479.htm> (Accessed 01 November 2022). [in Russian].